

МІСЬКИЙ ТЕКСТ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК ДОМІНАНТНИЙ АСПЕКТ РОЗКРИТТЯ ТОПОСУ МІСТА

Д. Ю. Боклах

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка;
кафедра української літератури;
92703, Луганська обл., м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1;
тел.+38 (06461) 2-40-61; e-mail: mail@luguniv.edu.ua*

У статті досліджено аспекти функціонування міського тексту в творах Т. Шевченка. З'ясовано особливості виокремлення топосу міста в текстах. Визначено характерні ознаки цивілізаційно-природної атрибутики у семіозисі тексту міста.

Ключові слова: міський текст, топос міста, локус міста, міська атрибутика.

Міське середовище – особливий простір локальних структур, які кодують психологічні параметри буття городян. Говорячи про топос міста в реалістичній літературі середини ХІХ ст., варто виділити окремий локальний міський текст творчості Т. Шевченка, адже він містить унікальні матриці відображення міського буття та міських реалій у різних часових і проблемно-тематичних аспектах. Зважаючи на це, дослідження семіозису міського топосу творів Т. Шевченка вважаємо актуальним аспектом літературознавчого дискурсу. Топос міста як просторовий універсум буття героїв прочитуємо в міському тексті. Відтак задля дослідження просторових структур міського середовища маємо звертати особливу увагу на текстову стратегію міської атрибутики.

Інтерпретації міського тексту й образу міста у творах Т. Шевченка присвячено праці Ю. Барабаша, О. Бігун, О. Бороня, Ю. Вавжинської, В. Дмитренко, М. Жулинського, Г. Клочека, М. Кодака, В. Левицького, О. Забужко, О. Новик, В. Фоменко, О. Хоменка та ін. Учені зосередили свою увагу на аналізі образів Києва, Петербурга, Переяслава, Єрусалима у творах письменника.

Однак на сучасному етапі в літературознавстві малодослідженим є питання виокремлення семіотичних параметрів міського тексту у творах Т. Шевченка задля з'ясування характерних особливостей інтерпретації топосу міста як просторового конструкту й універсуму буття героїв.

Метою статті є дослідження міського тексту творів Т. Шевченка задля окреслення характерних ознак семіотики топосу міста, а також з'ясування специфіки виокремлення творів, що мають міський текст.

З огляду на окреслену мету, слушною стає постановка й розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати теоретико-методологічний аспект виділення міського тексту в науковому дискурсі;
- 2) термінологічно означити поняття “міський текст”;
- 3) з’ясувати особливості міського тексту творів Т. Шевченка;
- 4) означити взаємозв’язок простору й тексту у творах письменника;
- 5) виділити ключові домінанти інтерпретації топосу міста, на відміну від образу.

Для розгляду топосу міста як просторового об’єкта в прозі та поезії Т. Шевченка важливе виокремлення його дискурсивної реалізації в художньому творі – міському тексті. Семіотична методологія розглядає міський текст “<...> як сукупність творів, у яких тема міста набуває образної деталізації і виявляє себе у визначальних для формування міського топосу семантичних ознаках <...>” [4, с. 69]. Важливим складником конкретизації міського тексту є топоніми. Назви будівель, вулиць, парків, установ та ін. специфічно формують просторову локалізацію міського простору, а отже, топос і локуси міста постають як динамічна конструкція в часі, яку в тексті твору визначаємо за допомогою інтерпретації міського тексту. На думку М. Анциферова, місто стає єдиним механізмом, що складається з кодів, символів, які містять інформацію про минуле, сьогодення й майбутнє культури й можуть бути розтлумачені вченими як текст культури [1, с.46; 2, с. 9]. Ю. Лотман зауважує, що “місто як складний семіотичний механізм <...> є котлом текстів і кодів, різносторонніх і гетерогенних, таких, що підпорядковуються різним мовам та різним рівням” [7, с. 325]. Ю. Лотман у поняття “міський текст” вкладає тексти культури, які виявляють свою семіотичну природу. М. Бютор розуміє “міський текст” як сприйняття людиною в місті назв вулиць, установ, сторонніх бесід людей, надписів та ін. [3, с. 157]. К. Лінч звертає увагу на “читабельність” міського ландшафту, вкладаючи в це поняття легкість, з якою частини міста у свідомості реципієнта утворюють одну площину: “Читабельним містом ми назвемо таке, в якому райони, орієнтири або шляхи легко визначаються і групуються в цілісну картину” [6, с. 16]. В. Топоров убачає в понятті “міський текст” специфічну мову міста, що “говорить” вулицями, будівлями, садами, людьми, історією, міфами, а тому “текст міста” – це “<...> гетерогенний текст, якому приписуємо деякий загальний сенс і на підставі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізована в тексті” [10, с. 274-275]. Узагальнюючи погляди на поняття міського тексту, визначаємо його як сукупність предметно-атрибутивних, соціально-історичних, особистісно-психологічних, міфопоетичних топонімів, атрибутів, знаків міста, що у творі набувають особливої семантики, реалізуючи гносеологічну, культурологічну функції міського ландшафту та архітектоніки.

Для з’ясування особливостей міського тексту творів Т. Шевченка варто звернутися до семіотичної методології Ю. Лотмана, який у праці

«Структура художнього тексту» запропонував такі параметри дослідження семіозису тексту: вираженість, відмежованість і структурність [8, с. 61-63]. Так, на думку вченого, художній твір, що є певною моделлю світу, деяким повідомленням мовою мистецтва, просто не існує поза цією мовою, так само, як і поза всіма іншими мовами громадських комунікацій [Там само, с. 60]. Знакова мова міста, себто текст, – особливе джерело для дослідження семіозису простору.

Вираженість текстової стратегії пояснюється тим, що текст постає відбиттям навколишньої дійсності, що в художньому творі відображено в знаковій системі малих топонімів. Ю. Лотман уважає, що “текст зафіксований в певних знаках і в цьому сенс і протистоїть позатекстовим структурам” [Там само, с. 61]. Таким чином, текст міста становить одну універсальну архітектурно-природну єдність у часі, яка тягнеться в безкінечність інтерпретації семіотичних знаків, що утворюють просторову тканину смислів топосу міста. Міський текст у творах презентовано локальними топонімами, які в просторі перетворюються на локуси подій: вулиці, парки, сквери, адмінбудівлі, будинки, квартири, ріки тощо. Аспект “вираженості” міської атрибутики Т. Шевченка пов’язаний із мімезисом, тобто наслідуванням дійсності, відображенням позачасових образів у реальному світі [5, с. 46], скажімо, речовинного світу міського середовища.

Так, у поемі «Марія» натрапляємо на текстові структури Єрусалима – ярмарок, синагогу, храм, гору Єлеон, Голгофу. Топоніми Єрусалима не є впізнаваними конкретними місцевостями (яр, вулиця, ярмарок та ін.), а радше виступають тлом дії, у якому розгортається драматична доля Месії. Поезія «У Вільні, городі преславнім» репрезентує міський текст, у якому виразно простежується “історична” архітектоніка відтворюваної місцевості Вільно першої половини ХІХ ст.: Віленський університет, Остра брама, урочище Закрет, ріка Вілія тощо. Ліричний герой поеми «Сон» («У всякого своя доля...») бачить “кристалізуюче ядро” Петербурга – палац імператора, Петропавлівську фортецю, Петропавлівський собор, пам’ятник Петру І, вулиці та ін. У повісті «Близнецы» міський текст Києва, “спроєктований” автором, складають київська дорога, вулиця Рейтарська, вулиця Московська, Подільський базар, переправа на Дніпрі, Києво-Печерська лавра, типографський ганок, сад, алея та ін. Зокрема, ретроспективно паспортизований у повісті міський текст Переяслава, що представлений Вознесенським собором, Успенською церквою та ін. Міський текст повісті «Художник» деталізовано в рамках таких структурних складників: Академія мистецтв, майстерня К. Брюллова, вулиці, петербурзька квартира, кав’ярня пані Юргенс, Літній сад, ріка Нева, набережна ріки, сфінкси, Великий театр тощо.

Відмежованість тексту полягає у тому, що він протистоїть, з одного боку, всім матеріально втіленим знакам, що не входять в його структуру, з іншого боку, він протистоїть усім структурам з невиділеною оз-

накою певної межі [8, с. 62]. Відмежованість текстової репрезентації творів Т. Шевченка означає локальну замкнутість у зображенні певних архітектурно-природних об'єктів. Це пояснюється певними межами, що відтворюються в тексті. Так, міський текст може презентувати конкретну дію, зображуючи певний атрибут міста: будівлю, парк, сквер, квартиру, кав'ярню тощо. Отже, кожний елемент міста в тексті відмежований від іншого межею, смислами. У тексті повісті «Близнець» є презентація Києва як духовного макрокосму життя героїв із локально відмежованими топонімами в тексті, що у просторі стають локусами. Так, герой, виїшовши на “<...> типографское крыльцо и, любяся пейзажем, вспоминал то счастливое, давно мелькнувшее счастье и как бы слушал голос ангела <...>” [14, с. 112]. Відтак типографський ганок перетворюється на унікальний локалізований простір місця, яке відмежоване від цілковитого світу міста загалом. Поезія «У Вільні, городі преславнім» презентує будинок (хату), яка в тексті виступає обмежено замкненою для інших міських атрибутів. Будинок (хата) стирає кордони індивідуальності героя, бо батько жидівочки замикає її у хаті: “Дочку свою одиночу / В хаті замикає <...>” [13, с. 163]. Т. Шевченко в тексті повісті «Художник» відмежовує один просторовий образ від іншого, наголошуючи на емотивній важливості певного атрибуту: “Петербургского серенького лета как не бывало. На дворе сырая, гнилая осень, а в Академии нашей блистательная выставка” [14, с. 165]. Академія мистецтв як топонім знаходиться у позатекстовій площині самого петербурзького навколишнього середовища – двору.

Структурованість тексту полягає у тому, що він не презентує собою сталу і просту послідовність знаків у проміжку між двома зовнішніми кордонами, адже тексту притаманна перш за все внутрішня організація, що перетворює його на синтагматичному рівні в структурне ціле [8, с. 63]. Структурованість міського тексту творів Т. Шевченка вбачаємо в закономірній єдності в часі певних міських атрибутів, які занурені в нескінченну єдність універсуму міського світу й органічно мають логіку розташування у просторі, тому місто в тексті стає знаковою структурою єдності всіх природно-архітектурних топонімів. Скажімо, поезія «У Вільні, городі преславнім» побіжно відтворює те, що у Вільні часів ХІХ ст. існували серії крамниць, розташованих підряд, одна коло одної [9, с. 311]: “А жид старий <...> / Як іде до лавок вранці, / І найма сторожу, / Стару Рухлю” [13, с. 163]. У поемі “Сон” («У всякого своя доля...») натрапляємо на структурованість міського тексту, який означений опозиціями центру й периферії. “Центр” Петербурга презентовано топонімом палацу імператора, куди потрапив ліричний герой: “Та й пропхався у палати. / Боже мій єдиний!! / Так от де рай! уже нащо / Золотом облиті / Блюдолизи <...>” [12, с. 272]. Натомість “периферія” позначена баченням життя пересічних людей, яких герой зустрічає на вулиці: “Уже вбогі ворушились, / На труд поспішали <...>” [Там само,

с. 276]. У повісті «Близнецы» деталізація Орської фортеці-міста дає змогу побачити конкретні топоніми: “<...>белое пятнышко – это была небольшая каменная церковь на горе, а красно-бурая лента – это были крыши казенных зданий, как-то: казарм, цейхгаузов<...>” [14, с. 90]. Таким чином, структурованість тексту творів Т. Шевченка пов’язана із органічним злиттям атрибутів міського тексту в єдиний цілісний організм – структуру топосу.

Міський текст у розглянутих нами творах Т. Шевченка стає домінантним аспектом дослідження топосу міста як сфери просторового світу буття городян і міської атрибутики. Текст, на думку В. Топорова, сам собою вже є простором. Відтак він має ознаки просторовості та розміщений у реальному просторі людської культури, тобто він може бути зрозумілий як певне повідомлення. Іншими словами, текст входить поряд із іншими фактами буття у множинність і розуміється як простір (S), і простір на часі з іншими видами тексту утворює множинність, що розуміється як текст (T) [11, с. 227]. У художніх творах Т. Шевченка вбачаємо органічне переплетення реальних фактів буття міського середовища разом з його множинними атрибутами в часі, що окреслені в тексті (Space), а простір міського континууму разом із текстовими параметрами міської дійсності утворює семіотичну множинність прагматичних смислів (Text).

Твори Т. Шевченка, у яких простежується міський текст, загалом слід розділити на три типи. До першого типу віднесемо твори, у яких простежуємо обмежене моделювання тексту міста, а тому він втілює точковий топос міста, натомість знакові коди міського тексту творів конструюють топос міста як окремий просторовий континуум у часі без значного розгортання локалізації і деталізації подій у просторовому ракурсі: поеми «Гайдамаки», «Варнак», поема-містерія «Великий льох», поезії «Чигрине, Чигрине», «О, люди! Люди небораки!», «Якось то йдучи уночі», «Кума моя і я», переспів «Слова о Полку Ігоревім», «Плач Ярославни» та ін.

До другого типу варто віднести твори, у яких деталізується буттєвий світ міста як значний семіотичний конструкт тексту, який втілюється в лінійному та об’ємному топосі: поеми «Марія», «Сон» («У всякого своя доля...»), поезія «У Вільні, городі преславнім», повісті «Близнецы», «Художник».

До третього типу віднесемо твори, які відтворюють фрагментарний часопросторовий континуум міської атрибутики винятково у лінійному топосі: повісті «Княгиня», «Музыкант», «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Принципова різниця між образом міста й топосом міста у творах Т. Шевченка пояснюється тим, що образ є категорією художнього пізнання дійсності в єдності форми і змісту (статичний аспект), а натомість топос є семіотичною структурою освоєння й окреслення простору

міста з локальною архітектонікою в часовому вимірі (динамічний аспект). Топос міста – це не образ, а унікальний простір, що містить онтологічні локуси-психологеми певних місць, які стають тлом дії в часі, репрезентуючи свідоме й несвідоме буття автора й героя. Образ – це категорія чуттєвого пізнання дійсності, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних і тих ознак, які зосереджують істотні для автора явища [5, с. 140]. Однак топос міста – це експлікація аспектів міської дійсності в єдиний макрокосм людського буття з відтворенням предметної єдності людської свідомості й цивілізаційних лаштунків. Образ міста – поняття широке та загальне, топос – вужче й конкретне. Зрештою, з огляду на реалізацію топосу міста в тексті варто визначити його ключові домінанти:

- часопросторова всепроникність;
- наявність певної дії у часі в межах значного простору;
- відтворена місцевість має гранично осяжні географічні межі;
- зображена місцевість прийнята буттєвими модусами життя героїв;
- наявність локальних елементів-психологем сенсу.

Таким чином, міський текст творів Т. Шевченка – це множинність топонімів, що зумовлюють утворення локальних просторових структур смислів. Текст міста є прагматично організованою конструкцією, що завдяки знаковій системі міських реалій відбиває різносторонні аспекти буття городян разом із параметрами природно-архітектурних ансамблів. Текст міста – це впорядкована конструкція номінацій, побутових об'єктів, що у свідомості городян мають різні емотивні інспірації. Міський текст у творах Т. Шевченка окреслює семіотично насичене середовище людського буття в різних часових (Єрусалим), історичних (Чигирин, Путивль, Переяслав), семантичних (Петербург прозовий і поетичний), авторсько-реалістичних (Вільно, Київ) іпостасях. Відтак текст міста у творах Т. Шевченка – гіперкультурний об'єкт, що втілює ідею відтворення простору буття людини разом із семіотикою ландшафту і його впливу на “свідоме” й “несвідоме” героїв. Отже, малодослідженими аспектами лишаються просторові координати, організація художньої дійсності топосів міста у творах Т. Шевченка, що стане предметом наших подальших досліджень.

Література

1. Анциферов Н.П. Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина / Н.П. Анциферов. – СПб.: Лениздат, 1991. – 335 с.
2. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода / Н.П. Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 151 с.
3. Бютор М. Роман как исследование / Мишель Бютор; сост., пер., вступ. ст., коммент. Н. Бутман. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 208 с.
4. Калиняк М. Урбаністична топоніміка Франкової прози: трансформація реального топосу в художній / М. Калиняк // Українське літературознавство. – 2014. – Вип. 78. – С. 69-76.

5. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К: ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 2. – 624 с.
6. Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В.Л. Глазычева; сост. А.В. Иконников; под ред. А.В. Иконникова. – М.: Стройиздат, 1982. – 328 с.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб: Искусство– СПб, 2000. – 704 с.
8. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман // Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 1998. – С. 14-285.
9. Непокупний А.П. Балтійські зорі Тараса: Художньо-документальне есе / А.П. Непокупний // У Вільні, городі преславнім: художньо-документальний диптих. – К.: Дніпро, 1989. – С. 151-343.
10. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического / В.Н. Топоров. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – 624 с.
11. Топоров В. Пространство и текст / В.Н. Топоров; отв. ред. Т.В. Цивьян // Текст: семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 227-284.
12. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко; Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.1: Поезія 1837-1847. – 784 с.
13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6 т. / Тарас Шевченко; Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.2: Поезія 1847-1861. – 2003. – С. 162-164.
14. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко; Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.4: Повісті. – 2003. – 600 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 15.01.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Мафтин Н. В.*

CITY TEXT OF WORKS OF T. SHEVCHENKO AS PREPOTENT ASPECT OF DISCLOSURE OF THE CITY TOPOS

D. Yu. Boklakh

*State institution Taras Shevchenko National University of Luhansk;
Department of the Ukrainian literature;
92703, Luhansk Region, Starobilsk, Gogol Square, 1;
Ph. +38 (06461) 2-40-61, e-mail: mail@luguniv.edu.ua*

Aspects of functioning of the city text in works by T. Shevchenko are investigated in article. Features of allocation of the city topos are found out in texts. Characteristic signs of civilization and natural attributes in semiosis of the city text are defined.

Key words: *city text, city topos, city locus, city attributes.*